

ANDRZEJ JAKUBOWSKI

Społeczno-gospodarcze skutki współczesnych konfliktów zbrojnych

UWAGI WSTĘPNE

Konflikty są nieodłącznym elementem życia społecznego oraz relacji między państwowymi. Występowały one z różnym natężeniem na wszystkich etapach rozwoju społecznego, a ich charakter podlegał ciągłej ewolucji. Również obecnie, w warunkach dynamicznych przemian w środowisku międzynarodowym oraz wielości i różnorodności podmiotów życia politycznego, konflikty jawią się jako zjawisko zmienne, dynamiczne, nieustannie ewoluujące¹. Ewolucja charakteru i natężenia konfliktów zbrojnych, ich dynamiki i trwałości, zaangażowanych w nie stron, a także metod prowadzenia walki zbrojnej prowadzi do daleko idących przekształceń w sferze ich konsekwencji, obserwowanych i doświadczanych na płaszczyźnie demograficznej, społecznej, gospodarczej, politycznej, czy też geopolitycznej.

W badaniach nad specyfiką współczesnych konfliktów zbrojnych brakuje głębszej refleksji nad przemianami zachodzącymi w zakresie ich następstw i konsekwencji. Zgodnie z danymi przytoczonymi przez M. Toft z Uniwersytetu w Oksfordzie, spośród niemal dwustu artykułów naukowych poświęconych kwestii konfliktów terytorialnych, opublikowanych w latach 1964-2014 na łamach najbardziej prestiżowych czasopism naukowych z zakresu stosunków międzynarodowych, politologii, konfliktologii oraz badań nad pokojem, aż 144 poświęconych było kwestii uwarunkowań, 74 – procesowi regulacji oraz 17 – przebiegowi konfliktów. Jednocześnie w większości przypadków owe analizy

¹ M. Pietraś, *Istota i specyfika konfliktu niskiej intensywności*, [w:] *Konflikt niskiej intensywności w Nadniestrzu*, red. M. Celewicz, J. Kłoczowski, M. Pietraś, Lublin 2006, s. 24.

dotyczyły konfliktów o charakterze międzynarodowym (międzypaństwowym), nie zaś rozpowszechnionych współcześnie konfliktów o charakterze wewnętrznym². Celem artykułu jest próba generalnej charakterystyki skutków współczesnych konfliktów zbrojnych, do których dochodzi w pozimnowojennym, globalizującym się świecie na płaszczyźnie społeczno-gospodarczej.

CHARAKTERYSTYKA WSPÓŁCZESNYCH KONFLIKTÓW ZBROJNYCH

W nauce o stosunkach międzynarodowych oraz prawie międzynarodowym za konflikt uważana jest konfrontacja mogąca doprowadzić do walki zbrojnej pomiędzy dwoma lub kilkoma państwami³. W świetle powyższej definicji w stosunkach międzynarodowych oraz w prawie międzynarodowym pojęcie „konfliktu” wiązane jest z groźbą użycia przemocy zbrojnej lub też jej użyciem. Tym samym termin ten należy uznać za bliskoznaczny z pojęciami „konfliktu zbrojnego” oraz „wojny”.

Zgodnie z definicją zaproponowaną w Słowniku Akademii Obrony Narodowej, konflikt zbrojny oznacza „sprzeczność między państwami (koalicjami państw) rozwiązywaną z wykorzystaniem sił zbrojnych stosujących przemoc zbrojną. Z punktu widzenia form i sposobów przemocy zbrojnej, do konfliktów zbrojnych zalicza się: wojnę, interwencję zbrojną, incydent zbrojny, przewrót wojskowy, blokadę zbrojną lub demonstrację siły”⁴. W świetle przedstawionej powyżej definicji konfliktu zbrojnego, należy go traktować jako pojęcie szersze od pojęcia wojny, rozumianej z kolei jako „zorganizowana (przygotowana) forma konfliktu zbrojnego między państwami, narodami, blokami państw i organizacjami nie będącymi państwami/narodami, będąca kontynuacją polityki (ideologii, religii) środkami przemocy, której głównym wyrazem jest walka zbrojna w celu osiągnięcia określonych interesów politycznych, ekonomicznych lub ideologicznych (religijnych)”⁵.

² M. D. Toft, *Territory and War*, “Journal of Peace Research” 2014, Vol. 51(2), s. 186.

³ W. M. Stankiewicz, *Konflikt jako zjawisko integrujące i dezintegrujące oblicze współczesnego świata*, Olsztyn 2008, s. 19.

⁴ B. Balcerowicz (red.), *Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego*, Warszawa 2008, s. 64.

⁵ Tamże, s. 158.

We współczesnym świecie doszło do wyraźnych przemian w zakresie częstotliwości konfliktów zbrojnych według ich typu⁶. Zgodnie z danymi Instytutu Badań nad Pokojem w Oslo (PRIO), od momentu zakończenia drugiej wojny światowej doszło do dynamicznego wzrostu liczby konfliktów wewnętrznych. Spośród niemal dwóch tysięcy konfliktów zbrojnych, zarejestrowanych w bazie Instytutu, do których doszło na świecie w latach 1945-2008, aż 78,5% ogółu stanowiły konflikty wewnętrzne. W tym samym okresie umiędzynarodowione konflikty wewnętrzne stanowiły 9,2%, natomiast konflikty międzynarodowe zaledwie 6,2%⁷.

Jak zauważa M. Pietraś, obserwowane współcześnie dalekosiężne przemiany w środowisku międzynarodowym należy wiązać ze stopniowym odchodzeniem od klasycznego, tzw. westfalskiego systemu stosunków międzynarodowych, opartego na scentralizowanych państwach, przypisanych do ściśle określonego terytorium oraz chronionych ideą suwerenności. Zmiany te pozwalają również na zaobserwowanie wyraźnej ewolucji w zakresie konfliktów. Dla westfalskiego środowiska międzynarodowego charakterystyczne były klasyczne wojny między państwami, będącymi najważniejszymi aktorami w stosunkach międzynarodowych, a tym samym najważniejszymi podmiotami prowadzącymi wojny⁸. Zgodnie z definicją Carla von Clausewitza wojny te stanowiły kontynuację polityki, prowadzoną jednak przy użyciu innych środków. Tak rozumiane konflikty określane są obecnie mianem tzw. „starych wojen”⁹.

Na zmianę sposobu postrzegania wojny i konfliktu zbrojnego we współczesnym świecie duży wpływ miała praca „*New and Old Wars*” autorstwa M. Kaldor, ukazująca anachroniczność wojen klasycznych, zastąpionych przez nowe formy przemocy zorganizowanej. Tzw. „nowe wojny”, charakterystyczne dla środowiska późnowestfalskiego oraz doby globalizacji, łączą w sobie metody prowadzenia walki zbrojnej, zawierając elementy wojny klasycznej, wojny par-

⁶ Od momentu zakończenia Zimnej wojny obserwuje się również wyraźny spadek ogólnej liczby konfliktów zbrojnych na świecie. Patrz: P. Wallensteen, M. Sollenberg, *Armed Conflict, 1989-2000*, „Journal of Peace Research” 2001, vol. 38, no. 5, s. 629.

⁷ Obliczenia własne na podstawie: *UCDP/PRIO Armed Conflict Dataset, 4-2009*, <http://www.prio.org/Data/Armed-Conflict/UCDP-PRIO/Armed-Conflicts-Version-X-2009> [11.07.2015].

⁸ M. Pietraś, *dz. cyt.*, s. 32.

⁹ A. Legucka, *Rozmrażanie konfliktów zbrojnych na obszarze poradzieckim*, [w:] *Bezpieczeństwo na obszarze poradzieckim: implikacje wewnętrzne i zewnętrzne*, T. Stępniewski, A. Gil (red.), „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2013, Rok 11, Zeszyt 4, s. 82. Duży wpływ na owe przekształcenia miał koniec zimnej wojny, a także rozpad ZSRR i Jugosławii. Patrz: D. D. Laitin, *Secessionist Rebellion in the Former Soviet Union*, „Comparative Political Studies” 2001, Vol. 34, No. 8, s. 839-861.

tyzanckiej oraz przestępczości zorganizowanej¹⁰. Zdaniem M. Kaldor, taki charakter „nowych wojen” sprawia, że wyznaczenie granicy pomiędzy tym, co międzynarodowe, a tym, co lokalne, tym co państwowe, a tym co prywatne, tym, co ma podłoże polityczne, a tym co gospodarcze, i wreszcie tym, co można nazwać wojną, a co pokojem jest niezwykle trudne. Co więcej, pojawienie się owej dychotomii jest zdaniem Autorki zarówno przyczyną, jak i konsekwencją przemocy zbrojnej¹¹.

Za M. Kaldor można wskazać na cztery podstawowe różnice, pozwalające dostrzec zmianę, jaka w ciągu ostatnich dziesięcioleci dokonała się w istocie i logice wojen. Po pierwsze uczestnikami wojen klasycznych były regularne siły zbrojne państw, natomiast w „nowych wojnach” uczestniczy sieć różnego rodzaju aktorów państwowych i niepaństwowych, które oprócz klasycznych sił zbrojnych obejmują organizacje paramilitarne, najemników, czy też ochotników napływających z diaspory. Po drugie, zasadniczym zmianom uległy cele prowadzenia wojen. Tzw. „stare wojny” były motywowane przede wszystkim interesami geopolitycznymi lub ideologicznymi, natomiast najbardziej rozpowszechnionym celem „nowych wojen” jest ochrona tożsamości grupowej (etnicznej, religijnej, bądź też plemiennej). Po trzecie, różne są metody walki. O ile sposób prowadzenia „starych wojen” polegał na przejściu jak największego terytorium za pomocą środków wojskowych, przede wszystkim w wyniku staczanych bitew, to w przypadku „nowych wojen” dochodzi do nich dość rzadko. Zajmowanie terytorium następuje głównie przy wykorzystaniu środków politycznych, przede wszystkim poprzez przejęcie kontroli nad zamieszkującą je ludnością, np. w wyniku przesiedleń. To również Jednocześnie głównym celem przemocy staje się ludność cywilna, a nie siły zbrojne przeciwnika. Wreszcie, po czwarte, istotne różnice dotyczą źródeł finansowania. Klasyczne wojny były finansowane przez państwa. W przypadku „nowych wojen” mamy do czynienia z całym kompleksem źródeł, obejmujących środki pochodzące z grabieży i łupów, porwań, przemytu, handlu ludźmi, czy też pomocy diaspory. W konsekwencji, o ile w przypadku „starych wojen” ich strony dążyły do zwycięstwa i możliwie szybkiego zakończenia konfliktu, w „nowych wojnach” dążą one do rozprzestrzeniania, utrzymywania, bądź też nawracania działań zbrojnych, ponieważ to właśnie ich utrzymywanie się (trwanie), a nie zwycięstwo, stanowi źródło wymiernych korzyści politycznych i ekonomicznych. Zdaniem M. Kaldor „stare wojny” wią-

¹⁰ M. Pietraś, *dz. cyt.*, s. 36.

¹¹ M. Kaldor, *In Defence of New Wars*, “Stability” 2013, 2(1): 4, art. 4, s. 2, <http://dx.doi.org/10.5334/sta.at> [3.07.2015].

zały się z budową państwa, natomiast „nowe wojny” stanowią ich przeciwieństwo – ich celem jest dążenie do demontażu państwa¹².

Dla współczesnego świata charakterystyczne są przede wszystkim dwie kategorie konfliktów, mianowicie konflikty niskiej intensywności oraz konflikty asymetryczne¹³. Do ich rozpowszechnienia dochodzi w konsekwencji zastępowania konfliktów międzynarodowych przez konflikty wewnętrzne i umiędzynarodowione konflikty wewnętrzne. Charakteryzują się one nie tylko mniejszą liczbą bezpośrednich walk (co prowadzi do obniżenia ich intensywności), ale także znacznie większym zróżnicowaniem potencjału militarnego, ludnościowego czy też gospodarczego uczestniczących w nich stron. Istnienie owych dysproporcji staje się podstawową przyczyną powstawania asymetryczności.

Konflikty niskiej intensywności są zjawiskiem charakterystycznym dla okresu pozimnowojennego¹⁴. Dochodzi do nich w warunkach procesów globalizacji i stopniowego odchodzenia od organizacji środowiska międzynarodowego charakterystycznej dla westfalskiego ładu międzynarodowego. Ich podstawową przyczyną jest dążenie do zachowania własnej tożsamości, odrębności grupy etnicznej, czy też grupy religijnej. Wobec tego w przebiegu konfliktów niskiej intensywności obecny jest bardzo silny komponent emocjonalny, sprawiający, iż są one szczególnie trudne do rozwiązania. Po drugie, są to konflikty charakteryzujące się zmianą sposobu prowadzenia wojny, a także zmianą uczestniczących w nim podmiotów oraz środków, jakie są wykorzystywane, obejmujących zazwyczaj bardzo prosty potencjał zbrojny. Po trzecie, współczesne konflikty niskiej intensywności są istotnym problemem dla społeczności międzynarodowej. Dzieją się one we wnętrzu państw, a więc są chronione zasadą ich suwerenności. Tym samym stanowią one wyzwanie dla państw i organizacji międzynarodowych, które muszą nauczyć się stosowania różnego rodzaju instrumentów politycznych, gospodarczych, psychologicznych oraz wojskowych w celu ich rozwiązania oraz budowania pokoju po ich zakończeniu¹⁵.

W tradycyjnym ujęciu asymetryczność konfliktów zbrojnych rozumiana jest jako wyraźna nierównowaga w potencjale militarnym stron konfliktu. W związku z tym strona słabsza – którą może być zarówno państwo, jak i podmiot niepaństwowy – nie jest w stanie odnieść zwycięstwa w klasycznej konfrontacji militarnej i zmuszona jest do prowadzenia walki zbrojnej przy wykorzystaniu

¹² *Tamże*, s. 2-3.

¹³ *Human Security Report 2005: War and Peace in the 21st Century*, New York-Oxford 2005, s. 34.

¹⁴ M. Celewicz, J. Kłoczowski, M. Pietraś, *Wstęp*, [w:] *dz. cyt.*, M. Celewicz, J. Kłoczowski, M. Pietraś (red.), s. 7.

¹⁵ M. Pietraś, *dz. cyt.*, s. 37-38.

innych, niekonwencjonalnych metod i środków¹⁶. W najnowszych pracach poświęconych temu zagadnieniu zwraca się jednak uwagę na wielowymiarowość pojęcia asymetrii we współczesnych konfliktach zbrojnych, nie ograniczając go wyłącznie do sfery militarnej. Przykładowo E. Stepanova obok asymetrii siły, rozumianej w sposób tradycyjny jako potencjał militarny stron konfliktu, wyróżnia również asymetrię statusu, odnoszącą się do formalnego statusu stron konfliktu w systemie stosunków międzynarodowych. Jej zdaniem konflikt jest więc w pełni asymetryczny, jeśli jego strony posiadają odmienny, tj. nierównorzędny status (np. konflikt pomiędzy państwem a podmiotem niepaństwowym)¹⁷. Z kolei G. Gallo i A. Marzano wyróżniają trzy rodzaje asymetrii – asymetrię siły, asymetrię strategiczną oraz asymetrię strukturalną. Zgodnie z tym podziałem pierwszy typ asymetrii występuje w przypadku konfliktów pomiędzy stronami charakteryzującymi się znaczną nierównowagą siły, rozumianej jako siła militarna. O asymetrii strategicznej mówimy wówczas, gdy strony konfliktu stosują odmienne podejście strategiczne, różniąc się sposobem i metodami prowadzenia walki zbrojnej. Z kolei asymetria strukturalna oznacza nierównowagę w zakresie statusu stron konfliktu. U źródeł konfliktów tego typu leży kwestia relacji pomiędzy przeciwnikami, przy czym jedna ze stron dąży do zmiany swojego statusu, natomiast druga do zachowania *status quo*¹⁸.

W ostatnich latach upowszechniona została również koncepcja wojny hybrydowej, oznaczającej rodzaj konfliktu, w którym jednocześnie wykorzystywane są elementy wojny konwencjonalnej, wojny partyzanckiej, terroryzmu oraz działalności przestępczej mających na celu osiągnięcie określonych celów politycznych¹⁹. Dla wojen hybrydowych charakterystyczne jest również wykorzystywanie zróżnicowanych, niestandardowych metod i technik, w tym wojny toczonej na płaszczyźnie wirtualnej, której celem jest wpływ na populację, pomnażanie

¹⁶ K. Pawłowski, *Konflikty zbrojne w późnowestfalskim środowisku międzynarodowym*, [w:] *Późnowestfalski ład międzynarodowy*, M. Pietraś, K. Marzęda (red.), Lublin 2008, s. 113.

¹⁷ E. Stepanova, *Terrorism in Asymmetrical Conflict. Ideological and Structural Aspects*, Stockholm International Peace Research Institute, Solna-Oxford-New York 2008, s. 17-19.

¹⁸ G. Gallo, A. Marzano, *The Dynamics of Asymmetric Conflicts: The Israeli-Palestinian Case*, "The Journal of Conflict Studies" 2009, vol. 29, s. 33-34.

¹⁹ F. G. Hoffman, *Hybrid vs. Compound War. The Janus choice: Defining today's multifaceted conflict*, <https://web.archive.org/web/20100917155357/http://armedforces-journal.com/2009/10/4198658/> [1.07.2015].

zasobów finansowych oraz prowadzenie kampanii informacyjnej (propagandowej)²⁰.

Podsumowując tę część rozważań, możliwe jest wskazanie podstawowych cech współczesnych konfliktów zbrojnych. Po pierwsze toczą się one we wnętrzu państw, podlegając w niektórych sytuacjach umiędzynarodowieniu. Po drugie, współczesne konflikty zbrojne motywowane są przede wszystkim dążeniem do ochrony i zachowania tożsamości grupowej, przede wszystkim etnicznej lub religijnej. Po trzecie, dla współczesnych konfliktów zbrojnych charakterystyczne jest zróżnicowanie potencjałów zaangażowanych stron oraz ich statusu, co sprawia, że stosują one różnorodne, niekonwencjonalne metody walki zbrojnej, odmienne są również źródła ich finansowania. I wreszcie po czwarte, współczesne konflikty zbrojne mają charakter chroniczny. Ich strony nie dążą do zakończenia działań wojennych, ale rozprzestrzeniania się i utrzymywania niestabilności, czerpiąc z niej określone korzyści polityczne i ekonomiczne. Każda z przedstawionych powyżej cech współczesnych konfliktów zbrojnych istotnie wpływa na kierunki przemian w zakresie ich skutków.

SPOŁECZNO-GOSPODARCZE SKUTKI WSPÓŁCZESNYCH KONFLIKTÓW ZBROJNYCH

Szeroko pojęta płaszczyzna społeczno-ekonomiczna obejmuje całe spektrum zagadnień. Mając na uwadze czytelność dalszych wywodów proponujemy analizę skutków w podziale na następujące kategorie: w zakresie demografii, kapitału ludzkiego, kapitału społecznego, kapitału fizycznego (infrastruktura), struktury gospodarki oraz instytucji publicznych odpowiedzialnych za realizację zadań państwa w sferze społecznej oraz gospodarczej.

Niewątpliwie najbardziej tragiczną konsekwencją konfliktów zbrojnych są straty ludnościowe. Jak zauważa J. Dobrowolska-Polak, międzynarodowy charakter współczesnych konfliktów oraz – w wielu przypadkach – ich etniczne podłoże sprawiają, że ludność cywilna staje się celem działań sił zbrojnych ze względu na fakt ich przynależności do określonej grupy etnicznej lub narodowej. Z tego powodu współczesne konflikty charakteryzują liczne, masowe i powtarzające się ataki na cywilów, które niejednokrotnie przybierają postać ludobój-

²⁰ A. Gruszczak, *Hybrydowość współczesnych wojen – analiza krytyczna*, [w:] *Asymetria i hybrydowość – stare armie wobec nowych konfliktów*, B. Zapała, W. Sokała (red.), BBN, Warszawa 2011, s. 14.

stwa lub czystek etnicznych²¹. Zdaniem M. Pietrasia istotny w tym zakresie jest wzrost znaczenia podmiotów niepaństwowych jako uczestników konfliktów, które nie poczuwają się do obowiązku przestrzegania zasad prawa konfliktów zbrojnych, dotyczącego i wiążącego przede wszystkim państwa²².

Należy przy tym zauważyć, iż ludność cywilna ginie nie tylko bezpośrednio w wyniku walk, ale również pośrednio, na skutek przemieszczeń, niedostatku żywności, złych warunków higienicznych oraz złego stanu zdrowia. Zgodnie z wyliczeniami zaprezentowanymi w raporcie organizacji pozarządowej Global Burden of Armed Conflict z 2008 r., liczba bezpośrednich ofiar konfliktów zbrojnych w stosunku do ofiar pośrednich kształtuje się obecnie na poziomie 1 do 4²³. Kierunek przemian w zakresie skutków współczesnych konfliktów zbrojnych bardzo dobrze ukazują również szacunki M. Kaldor, zgodnie z którymi w wojnach początku XX wieku (wojnach klasycznych) stosunek liczby ofiar wśród członków formacji zbrojnych do liczby ofiar wśród ludności cywilnej wynosił 8 do 1, natomiast w przypadku konfliktów końca XX wieku wskaźnik ten został odwrócony²⁴. Oczywiście przytaczanie jakichkolwiek statystyk w zakresie liczby ofiar cywilnych konfliktów zbrojnych może się okazać zawodne, warto jednak zdać sobie sprawę ze skali tego zjawiska. W świetle danych dla lat 2004-2007 przywoływanych przez J. Dobrowolską-Polak w ciągu roku bezpośrednio w wyniku działań wojennych śmierć ponoszą ok. 52 tys. osób, a kolejne 200 tys. traci życie w wyniku pośrednich skutków walk²⁵. Wartość ta może być jednak jeszcze wyższa, bowiem zgodnie z niektórymi szacunkami liczba bezpośrednich i pośrednich ofiar działań zbrojnych przekracza nawet 700 tys. osób rocznie²⁶. Generalnie według danych szacunkowych w wojnach domowych i regionalnych po II wojnie światowej zginęło łącznie od 12 do 35 mln osób²⁷. Szczegółowe dane na temat ofiar konfliktów zbrojnych groma-

²¹ J. Dobrowolska-Polak, *Ludzie w cieniu wojny. Ludność cywilna podczas współczesnych konfliktów zbrojnych*, Poznań 2011, s. 10-11. Szerzej: R. Zenderowski, J. Pieńkowski, *Kwestie narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej, Tom 1, Zagadnienia teoretyczne*, Warszawa 2014, s. 180-188.

²² M. Pietraś, *dz. cyt.*, s. 36.

²³ Za: T. Farrell, O. Schmitt, *The Causes, Character and Conduct of Armed Conflict, and the Effects on Civilian Populations 1990-2010*, UNHCR, Geneva 2012, s. 30.

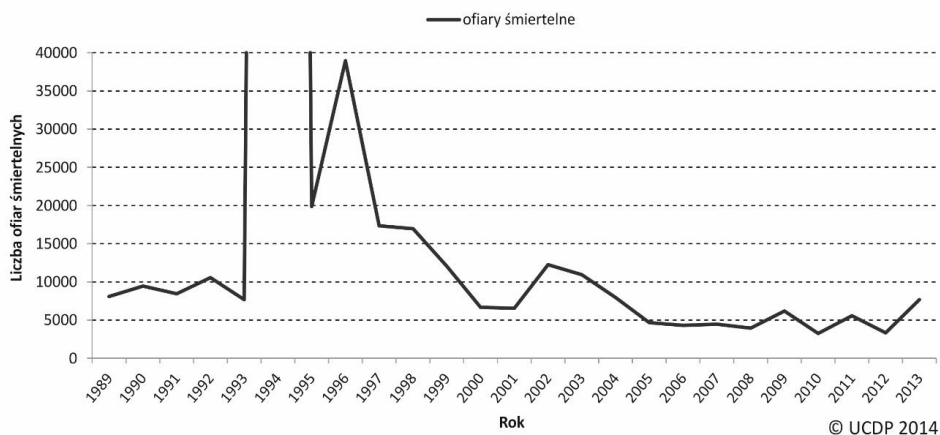
²⁴ *Tamże*, s. 7-8. Niektórzy badacze twierdzą, że ludność cywilna stanowi nawet do 90% ofiar konfliktów zbrojnych. Patrz: J. Dobrowolska-Polak, *Ludzie w cieniu wojny. Ludność cywilna podczas współczesnych konfliktów zbrojnych*, Poznań 2011, s. 9.

²⁵ J. Dobrowolska-Polak, *dz. cyt.*, s. 9.

²⁶ *Tamże*, s. 10, przyp. 3; E. Gilgen, K. Krause, R. Muggah, *Measuring and Monitoring Armed Violence. Goals, Targets and Indicators*, Geneva 2010, s. 5.

²⁷ R. Artymiak, *Wojny i konflikty w XX wieku*, [w:] R. Borkowski (red.), *Konflikty współczesnego świata*, Kraków 2002, s. 50.

dzone są przez Centrum Badań nad Pokojem i Konfliktami Uniwersytetu w Uppsali, prowadzące ewidencję ofiar przemocy jednostronnej, rozumianej jako celowe użycie sił zbrojnych przeciwko ludności cywilnej²⁸. Zostały one zaprezentowane na rycinie 1.

Wykres. 1. Liczba ofiar jednostronnej przemocy wobec ludności cywilnej w latach 1989-2013.

Źródło: *UCDP One-sided Violence Dataset v 1.4-2014, 1989-2013*; http://www.pcr.uu.se/digitalAssets/66/66314_1fatalities-in-one-sided-violence.pdf [13.07.2015].

Jednakże negatywne skutki konfliktów na płaszczyźnie demograficznej mają znacznie szerszy charakter, wykraczający daleko poza straty ludnościowe w postaci bezpośrednich i pośrednich ofiar śmiertelnych. Po pierwsze, konflikty powodują wzrost liczby osób, które w wyniku przemocy doświadczyły trwałych szkód fizycznych i psychicznych, a tym samym prowadzą do rozpowszechnienia się zjawiska niepełnosprawności²⁹. Po drugie, konflikty prowadzą do zaburzenia struktury płciowej i wiekowej ludności, przyczyniając się do istotnych zmian w procesie jej reprodukcji. I wreszcie po trzecie, konflikty stają się przyczyną masowych przemieszczeń ludności³⁰.

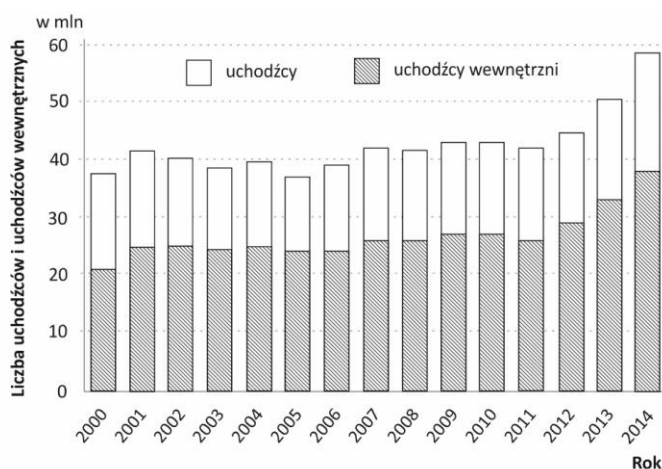
Współczesne konflikty zbrojne jak nigdy wcześniej wiążą się z problemem przesiedleń oraz uchodźstwa. Zmuszają one ludzi do opuszczania swoich do-

²⁸ *One-Sided Violence*, Uppsala Conflict Data Program, http://www.pcr.uu.se/research/ucdp/definitions/#One-sided_violence [13.07.2015].

²⁹ Por. T. Farrell, O. Schmitt, *dz. cyt.*, s. 8.

³⁰ Szerzej: *Addressing Internal Displacement in Peace Processes, Peace Agreements and Peace-Building*, Bern 2007, s. 15-19; http://www.brookings.edu/~media/research/files/reports/2007/9/peaceprocesses/2007_peaceprocesses.pdf [14.07.2014].

mów w celu uniknięcia bezpośrednich (utrata życia, uszczerbek na zdrowiu) i pośrednich (bieda, głód i choroby) skutków przemocy zbrojnej³¹. Migracje spowodowane agresją zbrojną przybierają przy tym znaczne rozmiary. Biuro Wysokiego Komisarza Narodów Zjednoczonych ds. Uchodźców (UNHCR) szacuje, że pod koniec 2014 r. roku liczba osób wysiedlonych ze swoich domów w wyniku przemocy zbrojnej wyniosła ok. 59,5 milionów (ich liczba wzrosła o ponad 8,3 mln w ciągu zaledwie jednego roku); z czego pod opieką Biura znajdowało się zaledwie 14,4 mln uchodźców. Warto przy tym nadmienić, że ponad połowę (51%) uchodźców stanowiły osoby poniżej 18 roku życia, a więc dzieci i młodzież³².

Wykres 2. Liczba uchodźców i uchodźców wewnętrznych na świecie w latach 2000-2014.

Źródło: *World at War. UNHCR Global Trends. Forced Displacement in 2014*, s. 5, <http://www.unhcr.org/556725e69.html> [4.07.2015].

Jak zauważają T. Farell i O. Schmitt, przemieszczenia ludności na wskutek konfliktów zbrojnych rodzą liczne problemy i napięcia w państwach ościennych. Po pierwsze, niezadowoleni ze swej sytuacji uchodźcy mogą buntować się, bądź też wspierać ugrupowania opozycyjne wobec dotychczasowych władz politycznych. Po drugie, uchodźcy mogą być postrzegani jako nadmierne obciążenie z punktu widzenia możliwości danego kraju, szczególnie w przypadku państw rozwijających się, które nie są w stanie zapewnić odpowiedniego poziomu życia

³¹ T. Farell, O. Schmitt, *dz. cyt.*, s. 12.

³² *World at War. UNHCR Global Trends. Forced Displacement in 2014*, s. 3, <http://www.unhcr.org/556725e69.html> [14.07.2014].

nawet własnym obywatelom. Po trzecie, mogą być oni postrzegani jako zagrożenie dla równowagi społecznej, kulturowej czy etnicznej państwa przyjmującego. Niejednokrotnie zdarza się bowiem, iż formacje zbrojne traktują obozy dla uchodźców jako miejsce schronienia, prowadząc z nich walkę zbrojną, zagrażającą życiu okolicznej ludności cywilnej³³. B. E. Whitaker udowodniła, iż w niektórych przypadkach przemieszczanie się uchodźców może powodować swoiste „rozlewanie się” konfliktu na obszary państw sąsiednich. Tym samym problem uchodźstwa może stać się przyczyną rozszerzania się strefy niestabilności nie tylko w wymiarze lokalnym (tj. wewnątrzpaństwowym), ale również regionalnym³⁴.

Ze względu na długość trwania współczesnych konfliktów zbrojnych uchodźcy, którzy nie są w stanie lub obawiają się powrotu do domu zmuszeni są do przebywania przez wiele lat w zatłoczonych, często prowizorycznych obozach. Liczne ograniczenia i niedogodności, takie jak niewystarczające i nieodpowiednie wyżywienie, zanieczyszczona woda, złe warunki sanitarne, a przede wszystkim brak opieki medycznej prowadzą do pojawiania się w obozach ognisk licznych chorób zakaźnych, mogących rozprzestrzeniać się również wśród ludności państwa przyjmującego. Zgodnie z wyliczeniami autorów „Human Security Report” śmiertelność wśród uchodźców z krajów dotkniętych przez wojny domowe jest od 5 do 12 razy wyższa niż normalnie³⁵.

Za jedną z największych patologii charakterystycznych dla wielu współczesnych konfliktów zbrojnych należy uznać kwestię uczestnictwa w nich dzieci³⁶. Zgodnie z danymi szacunkowymi przytaczanymi przez P. W. Singera obecnie na całym świecie ok. 300 tys. osób w wieku poniżej 18 lat czynnie uczestniczy w działaniach wojennych, walcząc w niemal trzech czwartych wszystkich odbywających się współcześnie konfliktach³⁷. Dzieci ponoszą znacznie większe koszty uczestnictwa w konfliktach zbrojnych, niewspółmierne do kosztów ponoszonych przez dorosłych. Wiele z nich jest zmuszanych do popełniania zbrodni przeciwko własnym rodzinom, czy też społecznościom lokalnym. Często doświadczają oni fizycznej niepełnosprawności, wymagając rehabilitacji, bądź też stałej opieki. Ze względu na brak możliwości podjęcia edukacji w trakcie wojny, nie są one w stanie nabyć umiejętności przydatnych w czasie pokoju. Najpo-

³³ T. Farell, O. Schmitt, *dz. cyt.*, s. 13.

³⁴ B. E. Whitaker, *Refugees and the Spread of Conflict: Contrasting Cases in Central Africa*, „Journal of Asian and African Studies” 2003, Vol. 38, s. 226-227.

³⁵ *Human Security Report 2005...*, s. 130.

³⁶ Por. *Tamże*, s. 34.

³⁷ P. W. Singer, *Addressing the Global Challenge of Child Soldiers*, [w:] *Security Governance in Post-Conflict Peacebuilding*, A. Bryden, H. Hänggi (red.), Geneva 2006, s. 115.

ważniejszym długoterminowym skutkiem konfliktów z perspektywy dzieci jest jednak zakłócenie ich rozwoju w sferze psychicznej i moralnej. Wiele dzieci, które doświadczyły przemocy zbrojnej w trakcie konfliktu, nie jest w stanie odnaleźć się w sytuacji pokoju, wobec czego same dołączają do formacji zbrojnych, bądź też angażują się w działalność przestępczą³⁸.

Współczesne konflikty zbrojne posiadają znaczny negatywny wpływ na jakość kapitału ludzkiego, przede wszystkim poprzez ograniczenie dostępu do edukacji i kultury oraz ograniczenie wydatków w tym zakresie, będących wynikiem utraty przez państwo ogólnej zdolności do świadczenia usług społecznych na rzecz swoich obywateli. Zawieszenie edukacji, połączone z brakiem wizji na poprawę sytuacji, powoduje często pojawienie się tzw. straconego pokolenia, które nie jest w stanie odnaleźć się również w sytuacji powojennej. Jednocześnie w wyniku uszczuplenia zasobów kadry dydaktycznej oraz elity kulturowej państwa, zmiany te mogą mieć charakter względnie trwałe, przejawiając się w niemożności szybkiej odbudowy kapitału ludzkiego i intelektualnego w warunkach pokoju³⁹.

Współczesne konflikty w istotny sposób dotyczą również sfery kapitału społecznego, poprzez zerwanie różnego rodzaju więzi i relacji społecznych, zarówno w wymiarze jednostkowym (relacje międzyludzkie, biznesowe), jak również grupowym (relacje pomiędzy przedstawicielami poszczególnych narodowości, wyznań oraz grup społecznych wyodrębnionych według innego kryterium). Prowadzi to do pogłębiania się podziałów społecznych i wzajemnej nienawiści, przynosząc niemożność szybkiego i łatwego odbudowania atmosfery zaufania w warunkach pokoju, a tym samym ograniczając możliwości pokojowej koegzystencji.

Konflikty wywierają również ogromny wpływ na sferę gospodarczą państw w nie zaangażowanych, prowadząc do ograniczenia możliwości rozwojowych, a nawet całkowitego załamania gospodarczego⁴⁰. Wśród bezpośrednich skutków konfliktów zbrojnych należy wskazać przede wszystkim na zniszczenia infrastruktury. Obiekty infrastruktury komunikacyjnej, telekomunikacyjnej i energetycznej stanowią jeden z najważniejszych celów działań zbrojnych, pozwalających na uzyskanie przewagi strategicznej. W przypadku współczesnych konfliktów zbrojnych do obniżenia wartości kapitału fizycznego danego państwa prowadzą jednak nie tyle same działania zbrojne, co przede wszystkim brak możliwości ponoszenia wydatków na utrzymanie infrastruktury w trakcie trwania

³⁸ *Tamże*, s. 118-119.

³⁹ J. F. E. Ohiorhenuan, F. Stewart (red.), *dz. cyt.*, s. 38.

⁴⁰ R. Artymiak, *op. cit.*, s. 51.

konfliktu, wynikająca z malejących wpływów budżetowych przy jednoczesnym wzroście wydatków na cele wojskowe. Straty w infrastrukturze technicznej mogą istotnie ograniczyć i ograniczają zdolność do ożywienia gospodarczego w okresie po zakończeniu konfliktu⁴¹.

Jak już wspomniano, konflikty zbrojne prowadzą do załamania gospodarczego (recesji), mierzonego spadkiem wartości produktu krajowego brutto w wielkościach bezwzględnych (PKB), a także zubożenia społeczeństwa – obrazowanego spadkiem wartości produktu krajowego brutto w przeliczeniu na 1 mieszkańca (PKB *per capita*)⁴². Zgodnie z danymi Banku Światowego przytaczanymi przez J. F. E. Ohiorhenuana i F. Stewarta, wartość PKB *per capita* w wyniku konfliktu zmniejszyła się ok. 80% w przypadku Afganistanu i Liberii, 70% - Gruzji oraz ok. 60% - Tadżykistanu, Nikaragui i Kambodży. Ponad 50% spadek wartości analizowanego wskaźnika zanotowano również w przypadku Sierra Leone, Libanu oraz Azerbejdżanu⁴³.

Po drugie, wydatki militarne powodują konieczność alokacji i ograniczenia wydatków na inne, tj. pozamilitarne cele, przede wszystkim w zakresie opieki społecznej, opieki zdrowotnej, czy też edukacji, co ma niezwykle negatywny wpływ na jakość życia mieszkańców. Co więcej, w warunkach konfliktu załamaniu ulega polityka fiskalna państwa, nie tylko w wyniku spadku konsumpcji, ale przede wszystkim ze względu na niemożność egzekucji należnych podatków. Długotrwały konflikt niemal zawsze skutkuje zerwaniem więzi i kontaktów handlowych, co wobec trudności poszukiwania wiarygodnych kooperantów (dostawców i odbiorców), stanowi ważny czynnik hamujący możliwość odbudowy gospodarki. Zerwanie więzi gospodarczych pozostaje niejednokrotnie wzmocnione izolacją zewnętrzną, będącą wynikiem sankcji, powodując niemożność pozyskiwania kredytów oraz kapitału. Nie wolno również zapominać o pewnej demoralizacji gospodarki, objawiającej się w rozwoju czarnego rynku oraz szarej strefy, wzroście korupcji, a nawet kryminalizacji przedsiębiorczości⁴⁴. Zdaniem P. Colliera, wieloletniego badacza wpływu konfliktów wewnętrznych na sferę ekonomiczną, wojny domowe wpływają destrukcyjnie na gospodarkę poprzez zaistnienie pięciu mechanizmów, obejmujących: zniszczenie zasobów, zakłócenie porządku społecznego, przekierowanie wydatków publicznych, brak

⁴¹ J. F. E. Ohiorhenuan, F. Stewart (red.), *Post-Conflict Economic Recovery. Enabling Local Ingenuity*, New York 2008, s. 22-23.

⁴² Na temat wpływu konfliktów na PKB państwa czytaj: R. P. Smith, *The Economic Costs of Military Conflict*, „Journal of Peace Research” 2014, Vol. 51 (2), s. 245-256.

⁴³ J. F. E. Ohiorhenuan, F. Stewart (red.), *dz. cyt.*, s. 38.

⁴⁴ M. Humphreys, *Economics and Violent Conflict*, Cambridge 2003, s. 13.

oszczędności oraz „ucieczkę” kapitału z państwa⁴⁵. Zgodnie z wynikami prowadzonych przez niego badań, w trakcie konfliktu wewnętrznego wartość PKB zmniejsza się przeciętnie o 2,2% w skali rocznej⁴⁶.

Należy również zwrócić uwagę na rozwój sektora nieformalnego w gospodarce, a więc tzw. szarej strefy, obejmującej działalność gospodarczą, prowadzoną poza sferą regulowaną przez państwo i kontrolowaną przez jego instytucje. W warunkach konfliktu zbrojnego głównymi aktorami w tzw. szarej strefie stają grupy przestępcze, które w celu osiągnięcia szybkiego zysku wykorzystują sytuację charakteryzującą się wszechobecną korupcją, słabością lub brakiem władzy centralnej, w tym jej aparatu przymusu, a także nieszczelnością granic⁴⁷. Niezwykle często rozwój szarej strefy wiąże się z rozwojem tzw. czarnego rynku, obejmującego handel takimi towarami, jak broń, narkotyki, czy też nielegalny alkohol i papierosy. Co istotne, funkcjonowanie rozwiniętej szarej strefy i czarnego rynku jest niezwykle trudne do opanowania przez instytucje państwowe również po zakończeniu działań wojennych, stając się jedną z najważniejszych przeszkód w zakresie odbudowy gospodarki w warunkach pokoju.

Ostatnia spośród wymienionych przez nas sfer społeczno-gospodarczych skutków współczesnych konfliktów zbrojnych obejmuje działalność instytucji publicznych odpowiedzialnych za realizację zadań państwa w sferze społecznej oraz gospodarczej. S. Horowitz zwraca uwagę na skutki będące wynikiem zaniedbań w zakresie polityki państwa. Przede wszystkim odwracają one uwagę decydentów oraz obywateli od realizowanych w czasie pokoju programów reform gospodarczych, a więc powodują utrwalanie się w państwie negatywnych mechanizmów i instrumentów władzy. Po drugie przyczyniają się do wzrostu znaczenia czynnika militarnego, obejmującego wzrost wydatków na obronność i zbrojenia, militaryzację władzy państwowej oraz społeczeństwa, a w konsekwencji osłabienie pozostałych struktur państwowych, w tym odpowiedzialnych za rozwój, inwestycje, edukację, czy też pomoc socjalną. Po trzecie, konflikt zmusza państwo do zmniejszenia swojej aktywności na płaszczyźnie polityki gospodarczej, co prowadzi do pojawienia się wielu patologii w tym obszarze oraz recesji⁴⁸.

⁴⁵ Za: S. Gates, H. Hegre, H. M. Nygård, H. Strand, *Development Consequences of Armed Conflict*, „World Development” 2012, Vol. 40, No. 9, s. 1715-1716.

⁴⁶ P. Collier, *On the Economic Consequences of Civil War*, „Oxford Economic Papers” 1999, vol. 51, issue 1, s. 181.

⁴⁷ J. F. E. Ohiorhenuan, F. Stewart (red.), *dz. cyt.*, s. 38-39.

⁴⁸ S. Horowitz, *War after Communism Effects on Political and Economic Reform in the Former Soviet Union and Jugoslawia*, „Journal of Peace Research” 2003, Vol. 40, No. 1, s. 25 i nast.

Jednocześnie konflikty przyczyniają się do odejścia władz od stosowania zasady państwa prawnego, osłabienia zdolności państwa do świadczenia podstawowych usług wobec swoich obywateli, a także stają się źródłem naruszeń procesów demokratycznych, co również przynosi negatywne reperkusje w sferze społeczno-ekonomicznej⁴⁹. Na skutek konfliktów wiele instytucji państwowych zostaje poważnie osłabionych, przede wszystkim z powodu zaniedbań i braku funduszy. W takiej sytuacji państwa stają się narażone na pewien stopień niewydolności własnych struktur, nie będących w stanie zapewnić podstawowych usług publicznych, takich jak edukacja, ochrona zdrowia, zatrudnienie, a zwłaszcza poczucie bezpieczeństwa. Sytuacja taka zwiększa ryzyko wystąpienia niepokojów społecznych, a nawet ponownego wybuchu konfliktu. Osłabienie struktur państwa staje się ponadto przyczyną upowszechnienia się korupcji oraz rozwoju działalności przestępczej. Wobec słabości aparatu bezpieczeństwa oraz wymiaru sprawiedliwości patologie te pozostają bardzo trudne do przezwyciężenia. J. F. E. Ohiorhenuan oraz F. Stewart twierdzą nawet, że odbudowa instytucji państwowych może być niejednokrotnie bardziej skomplikowana od odbudowy infrastruktury technicznej, przy czym to właśnie skuteczna działalność instytucji ma kluczowe znaczenie dla przywrócenia atmosfery zaufania, stabilności oraz przewidywalności. Bez sprawnego funkcjonowania instytucji państwowych niepowodzeniem mogą się również zakończyć wszelkie wysiłki podejmowane na rzecz przywrócenia i utrzymania formalnej działalności gospodarczej⁵⁰.

PODSUMOWANIE

Skutki konfliktów mają wielopłaszczyznowy, wieloaspektowy oraz długotrwały charakter. W przypadku wojen klasycznych najbardziej negatywne konsekwencje dla systemów społeczno-ekonomicznych, a także dla samej ludności były bezpośrednim wynikiem fazy zbrojnej konfliktów⁵¹. Jednakże zmieniające się oblicze współczesnych konfliktów, odmienny charakter, dynamika, a także cele i stosowane metody walki sprawiają, że ich skutki, podobnie jak i one same,

⁴⁹ H. Haider, *Conflict: Topic Guide*, Revised edition with B. Rohwerder, Birmingham 2014, s. 28-32.

⁵⁰ J. F. E. Ohiorhenuan, F. Stewart (red.), *dz. cyt.*, s. 32-33.

⁵¹ S. N. Kalyvas udowodnił, iż długość konfliktu oraz jego skutki pozostają w pewnym stopniu niezależne od trwania fazy zbrojnej. S. N. Kalyvas, *Ethnic Defection in Civil War*, „Comparative Political Studies” 2008, Vol. 41, No. 8, s. 1063.

mają charakter długotrwały, chroniczny, naruszający fundamenty życia społeczno-gospodarczego, na wiele lat ograniczając możliwości rozwojowe.

Negatywne skutki współczesnych konfliktów zbrojnych, podobnie jak to miało miejsce w przypadku wojen klasycznych, dostrzegalne są przede wszystkim w sferze demograficznej, na co wpływ mają zgony, choroby oraz przemieszczenia ludności. Dla współczesnych konfliktów zbrojnych charakterystyczny jest znaczny wzrost liczby ofiar wśród ludności cywilnej, tzn. osób niebędących uczestnikami formacji zbrojnych, a także znaczny wzrost ofiar pośrednich konfliktów. Oprócz bezpośrednich ofiar walk, konflikty zbrojne prowadzą do przymusowej migracji, uchodźstwa, a także trwałego naruszenia podwalin rozwoju demograficznego, obejmujących wzrost śmiertelności (w tym wzrost śmiertelności niemowląt), spadek poziomu rozrodczości, a także spadek trwania życia. Konflikty prowadzą również do spadku kapitału ludzkiego, powodując ograniczenia w możliwości uczestniczenia w procesie edukacji, nabywania wiedzy oraz podnoszenia kwalifikacji. Powoduje to powstawanie tzw. „straconych pokoleń”, niemogących odnaleźć się na rynku pracy nawet po zakończeniu wojny. Znaczne straty obserwuje się również w przypadku kapitału społecznego, w szczególności jego wymiaru pomostowego i relacyjnego, który – przede wszystkim w stosunkach międzygrupowych (np. międzyetnicznych, międzyreligijnych) – jest często niemożliwy do odbudowania, zarówno na poziomie lokalnym, jak i ogólnopaństwowym. W wyniku konfliktów dochodzi do powszechnego zniszczenia i degradacji infrastruktury, w tym przede wszystkim infrastruktury technicznej oraz społecznej. Zniszczenia infrastrukturalne mogą trwale i istotnie ograniczać zdolność państw dotkniętych konfliktami do odbudowy gospodarki po zakończeniu konfliktu⁵². Współczesne konflikty zbrojne posiadają głęboki, negatywny wpływ na sferę ekonomiczną, przejawiający się w załamaniu wzrostu, odpływie kapitału i zmianach w strukturze gospodarki, prowadzących do powstawania i rozszerzania się tzw. luki rozwojowej pomiędzy tymi państwami, które doświadczyły i tymi, które nie doświadczyły konfliktów zbrojnych⁵³. Jednocześnie ze względu na swój długotrwały charakter, prowadzą one do rozwoju gospodarki nieformalnej, a nawet czarnego rynku, kontrolowanego przez różnego rodzaju grupy przestępcze. I wreszcie w wyniku konfliktów zbrojnych istotnemu ograniczeniu podlegają możliwości działania instytucji państwowych (politycznych, gospodarczych i społecznych), co prowadzi do ich względnie trwałej dysfunkcyjności, przejawiającej się w niemożności

⁵² J. F. E. Ohiorhenuan, F. Stewart (red.), *dz. cyt.*, s. 22.

⁵³ S. Gates, H. Hegre, H. M. Nygård, H. Strand, H., *dz. cyt.*, s. 1713.

zaspokajania nawet podstawowych potrzeb społecznych, takich jak chociażby opieka zdrowotna, czy też edukacja.

WYKAZ ŹRÓDEŁ I OPRACOWAŃ

ŹRÓDŁA INTERNETOWE

- Hoffman F. G., *Hybrid vs. Compound War. The Janus choice: Defining today's multifaceted conflict*, <https://web.archive.org/web/20100917155357/http://armedforces-journal.com/2009/10/4198658/> [1.07.2015].
- Kaldor M., *In Defence of New Wars*, "Stability" 2013, 2(1): 4, art. 4, <http://dx.doi.org/10.5334/sta.at> [3.07.2015].
- One-Sided Violence*, Uppsala Conflict Data Program, http://www.pcr.uu.se/research/ucdp/definitions/#One-sided_violence [13.07.2015].
- UCDP/PRIO Armed Conflict Dataset, 4-2009*, <http://www.prio.org/Data/Armed-Conflict/UCDP-PRIO/Armed-Conflicts-Version-X-2009> [11.07.2015].
- UCDP One-sided Violence Dataset v 1.4-2014, 1989-2013*; http://www.pcr.uu.se/digitalAssets/66/66314_1fatalities-in-one-sided-violence.pdf [13.07.2015].
- World at War. UNHCR Global Trends. Forced Displacement in 2014*, s. 5, <http://www.unhcr.org/556725e69.html> [4.07.2015].

MONOGRAFIE I OPRACOWANIA ZBIOROWE

- Addressing Internal Displacement in Peace Processes, Peace Agreements and Peace-Building*, Bern 2007.
- Arreguin-Toft I., *How the Weak Win Wars. A Theory of Asymmetric Conflict*, Cambridge-New York 2005.
- Artymiak R., *Wojny i konflikty w XX wieku*, [w:] R. Borkowski (red.), *Konflikty współczesnego świata*, Kraków 2002.
- Balcerowicz B. (red.), *Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego*, Warszawa 2008.
- Bierzanek R., *Zalążanie sporów międzynarodowych 1945-1973. Studium prawnopolityczne*, Warszawa 1974.
- Celewicz M., Kłoczowski J., Pietraś M., *Wstęp*, [w:] *Konflikt niskiej intensywności w Naddniestrzu*, M. Celewicz, J. Kłoczowski, M. Pietraś (red.), Lublin 2006. Cziomer E., Zyblikiewicz L., *Zarys współczesnych stosunków międzynarodowych*, Kraków 2002.
- Dobrowolska-Polak J., *Ludzie w cieniu wojny. Ludność cywilna podczas współczesnych konfliktów zbrojnych*, Poznań 2011.

- Farell T., Schmitt O., *The Causes, Character and Conduct of Armed Conflict, and the Effects on Civilian Populations 1990-2010*, UNHCR, Geneva 2012.
- Gilgen E., Krause K., Muggah R., *Measuring and Monitoring Armed Violence. Goals, Targets and Indicators*, Geneva 2010.
- Gruszczak A., *Hybrydowość współczesnych wojen – analiza krytyczna*, [w:] *Asymetria i hybrydowość – stare armie wobec nowych konfliktów*, B. Zapala, W. Sokała (red.), Biuro Bezpieczeństwa Narodowego, Warszawa 2011.
- Haider H., *Conflict: Topic Guide*, Revised edition with B. Rohwerder, Birmingham 2014.
- Human Security Report 2005: War and Peace in the 21st Century*, New York-Oxford 2005.
- Humphreys M., *Economics and Violent Conflict*, Cambridge 2003.
- Ohiorhenuan J. F. E., Stewart F. (red.), *Post-Conflict Economic Recovery. Enabling Local Ingenuity*, New York 2008.
- Stankiewicz W. M., *Konflikt jako zjawisko integrujące i dezintegrujące oblicze współczesnego świata*, Olsztyn 2008.
- Pawłowski K., *Konflikty zbrojne w późnowestfalskim środowisku międzynarodowym*, [w:] *Późnowestfalski ład międzynarodowy*, M. Pietraś, K. Marzęda (red.), Lublin 2008.
- Pietraś M., *Istota i specyfika konfliktu niskiej intensywności*, [w:] *Konflikt niskiej intensywności w Naddniestrzu*, M. Celewicz, J. Kłoczowski, M. Pietraś (red.), Lublin 2006.
- Stepanova E., *Terrorism in Asymmetrical Conflict. Ideological and Structural Aspects*, Stockholm International Peace Research Institute, Solna-Oxford-New York 2008.
- Singer P. W., *Addressing the Global Challenge of Child Soldiers*, [w:] *Security Governance in Post-Conflict Peacebuilding*, A. Bryden, H. Hänggi (red.), Geneva 2006.
- Zenderowski R., Pieńkowski J., *Kwestie narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej, Tom 1, Zagadnienia teoretyczne*, Warszawa 2014.

ARTYKUŁY W CZASOPISMACH NAUKOWYCH

- Collier P., *On the Economic Consequences of Civil War*, "Oxford Economic Papers" 1999, vol. 51, issue 1.
- Gallo G., Marzano A., *The Dynamics of Asymmetric Conflicts: The Israeli-Palestinian Case*, "The Journal of Conflict Studies" 2009, vol. 29.
- Gates S., Hegre H., Nygård H. M., Strand H., *Development Consequences of Armed Conflict*, „World Development” 2012, Vol. 40, No. 9
- Geiß R., *Asymmetric Conflict Structures*, "International Review of the Red Cross" 2006, Vol. 88, No. 864.
- Horowitz S., *War after Communism Effects on Political and Economic Reform in the Former Soviet Union and Jugoslawia*, "Journal of Peace Research" 2003, Vol. 40, No. 1.

- Kalyvas S. N., *Ethnic Defection in Civil War*, „Comparative Political Studies” 2008, Vol. 41, No. 8.
- Laitin D. D., *Secessionist Rebellion in the Former Soviet Union*, „Comparative Political Studies” 2001, Vol. 34, No. 8.
- Legucka A., *Rozmrażanie konfliktów zbrojnych na obszarze poradzieckim*, [w:] *Bezpieczeństwo na obszarze poradzieckim: implikacje wewnętrzne i zewnętrzne*, T. Stepniewski, A. Gil (red.), „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2013, Rok 11, Zeszyt 4.
- Smith R. P., *The Economic Costs of Military Conflict*, „Journal of Peace Research” 2014, Vol. 51 (2).
- Toft M. D., *Territory and War*, „Journal of Peace Research” 2014, Vol. 51(2).
- Wallensteen P., Sollenberg M., *Armed Conflict, 1989-2000*, „Journal of Peace Research” 2001, vol. 38, no. 5.
- Whitaker B. E., *Refugees and the Spread of Conflict: Contrasting Cases in Central Africa*, „Journal of Asian and African Studies” 2003, Vol. 38.